

LISICA

NJENA VLOGA IN SPOROČILNOST V SLOVENSKEM IN SREDNJEEVROPSKEM IZROČILU

MONIKA KROPEJ

Raziskana je vloga lisice v ljudskem pripovedništvu, pesništvu in v likovni umetnosti (freske, reliefi, rezbarije, tapiserije, slike) na Slovenskem, pri čemer so pritegnjene vzporednice z evropskimi motivi in njihovimi sporočili. Ugotovljeno je, da se pri tem vsebina prenaša in preliva iz visoke umetnosti v ljudsko in nasprotno, kakor tudi iz upodabljalne umetnosti v slovstvo in nasprotno. Poleg tega so ljudje prek lika lisice izražali kritiko socialnih in etičnih razmer, zato njeno mesto v slovstveni in likovni dediščini ostaja opazno do današnjih dni.

Ključne besede: basen, lisica, ljudsko pripovedništvo, živalska pravljica, ljudska pesem, panjska končnica, izročilo, likovna umetnost.

Examined is the role of the fox in Slovenian folk narrative, poetry, and fine art (frescoes, reliefs, woodcuts, tapestries, and paintings) as well as parallels with motifs from other parts of Europe and their significance. It has been ascertained that these depictions of the fox have been intertwined with and transmitted from fine art to popular art and back, and from plastic art to literature, and vice versa. Since fox imagery was also used to express feelings or voice criticism over current social and ethical conditions its significance in literature and fine arts has been preserved to the present.

Key words: fable, fox, oral literature, animal tale, folk song, beehive front panel, popular tradition, fine art.

Lisica (*Canis vulpes*), divja žival iz rodu psov in volkov, razširjena tako rekoč po celem svetu, je našla pot v ljudsko pripovedno izročilo skoraj vseh narodov sveta. Arktične lisice, polarne in severne lisice, puščavske lisice in njim sorodne šakale in kojote (t. i. *Coyote Stories*) – vse srečujemo v lokalnih pripovedih in bajeslovju. Skoraj ni živali, ki bi bila tako popularna in bi imela pomembno vlogo v mitih, basnih, epih, pravljičah in povedkah. Zaradi fizičnih in psihičnih lastnosti ima v izročilu precej protislovno vlogo: velja za zvito, prebrisano, drzno in bistroumno, istočasno pa tudi za hinavsko, zlobno, požrešno in pohotno žival.

V Mezopotamiji je bila lisica atribut boga zraka – Enlila, eden od njegovih aspektov je bil tudi uničevalen, kar je razvidno v legendi o potopu.

Zelo stara izročila o lisici so se ohranila v Ameriki in Aziji, kjer ima značaj nevarne zapeljivke, ki bi lahko povzročila obsedenost z demoni. Pripisovali so ji že kar donjuanovske poteze. Kljub temu je v mitologiji ameriških Indijancev srebrna lisica privzdignjena na piedestal civilizatorskega junaka, saj razlagajo pege v luni kot posledico spolnega občevanja med luno in nebeškim lisjakom.

---

* Besedilo je nekoliko dopolnjen prevod objave v italijanskem jeziku [Kropej 2005].

Kojot Vili iz mitologije severnoameriških Indijancev [Cotterell 1998: 118].

Na Japonskem velja lisica za simbol plodnosti in je zato tudi spremljevalka boga Inarija, tj. šintoistično božanstvo hrane in gojenja murve za sviloprejk, kar nakazuje že etimologija njegovega imena. Je tudi zaščitnik trgovcev in poslovnih ljudi. Pri vhodu v Inarijeve templje so številni kipi lisic, razporejeni tako, da si v parih stojijo nasproti. Nekatere lisice imajo v gobcu ključ kašče za riž, druge pa kroglo, ki predstavlja duha hrane [Chevalier in Ghebrant, ur. 1993: 319]. Lisici boga Inarija stoji nasproti lisica Kitsuni (Kicune) iz ljudskega izročila, ki naj bi po predstavah ljudi povzročala obsedenost z demoni in histerijo. Na Japonskom so razširjene tudi številne pravljice o lisici Kitsuni.

Na Kitajskem, Japonskem in v Koreji so ljudje verjeli, da ima lisica sposobnost preobrazbe v katerokoli bitje, še posebej v žensko. Povzročila bi lahko demonsko obsedenost, ki se je je mogoče znebiti le s pomočjo duha vojne Kuan-ti.

Na Kitajskem naj bi tudi – po starih verovanjih – lisica z devetimi repi živel na južni obali, kot ljudožerska pošast, ki pa je lahko tudi ščitila pred uroki. Ljudje so verjeli, da postane stoletna lisica lepo dekle, šamanska boginja.

V keltskem izročilu, v bretonskih in tudi drugih pravljicah pomaga lisica junaku najti zdravilo za bolnega očeta in se pojavlja kot čudežna pomočnica.

V Egiptu je v izročilu prikazana kot godec, gosji pastir in kot služabnik drugim živalim.

Fushimi Inarijevo sve-
tišče v Kyotu na Japon-
skem [foto: Blaž Telban,
2005].

V Indiji se je na mestu lisice pojavljal šakal, ki je imel pomembno vlogo tako v indijskih epih kot v basnih. Od tod so se vplivi širili v Evropo, predvsem v Grčijo. Tako ima večina antičnih basni korenine v starih indijskih in sumerskih izročilih.

V grško-rimski mitologiji je bila simbolika lisice bolj negativna: bila je v sovražnem razmerju predvsem z bogom vina Dionizom, ker je veljala za škodljivko, ki uničuje vinsko trto. Aristofan in Ovid pišeta o lisičini ljubezni do grozdja,¹ od tod tudi basen »Lisica in grozdje« (ATU 59).

Najstarejše znane antične basni izvirajo iz okoli leta 650 pr. n. št. To so Arhilohosove basni, med katerimi je basen o kršitvi dogovora, ko orel v odsotnosti lisice ropa njene mladiče, lisica pa jih reši z groznjo, da bo požgala drevo, na katerem orel gnezdi [Uther 1986: 453]. Na nastanek basni so močno vplivali tudi naravoslovni opisi živali antičnih piscev, tako so o njej pisali Plinij, Aristotel, Klavdij Aelianus, pisec komedij Aristofan in zgodovinar Herodot. Še posebej pa je bil pri razširjanju lisičjih basni vpliven Ezop.

¹ Aristofan, *Equites* 1077; Ovid, *Fasti* 4, 679–712.

»Lisica pod drevesom«, koloriran lesorez, neznani avtor, 15. stol. [Narodni muzej Slovenije, Ljubljana].

V njegovih basnih je bil najbolj priljubljen živalski lik prav lisica; nastopa kot zvijačna in hinavska žival, ki je pripravljena storiti vse, da bi le dobila svoj plen. Tudi druge grške zbirke basni, ki so jih napisali npr. Fedrus, Babrij, Avijan, so bile podlaga rimskim basnim in so močno vplivale na srednjeveške evropske pisce, prek katerih so prehajale v izročilo in literaturo.

Lisica v srednjeveškem izročilu pod vplivom Biblije (*lisice, male lisice, uničevalke vinogradov* [Vp 2,15]) predstavlja krivoverce, razkolnike in zle demone, lahko tudi zahrbtno in krivične vladarje, kakršen je bil Herod.

Pravljice o lisici so bile poznane že v času Karla Velikega, v 8. stoletju. Lisica je posebljala hinavca in zlobneža v apokrifnih legendah, npr. v legendi o sv. Bonifaciju, ki je od nje zahteval, da vrne ukradene kokoši, nato pa jo je pokončal z mečem.²

Sredi 11. stoletja je začelo na izročilo o lisici vplivati v Srednji Evropi močno priljubljeno pesnjenje živalskih epov, ki so motive jemali iz indijske Pančatantra, v kateri nastopata priljubljena živalska lika Dimna in Kalila. Med 12. in 15. stoletjem se je v tem prostoru širil tudi srednjeveški živalski ep o lisjaku Reinhartu, ki je utelešal moralizirajočo kritiko družbe. Tako so nastale zbirke, kakršna je npr. v latinščini napisani *Ysengrim* iz ok. leta 1150. V nemških verzijah »Reineke Fuchs«, »Reinhart Fuchs«, torej lisjak, poseblja pretežno slabosti in predstavlja kritiko vladajočih in cerkvenih plasti, v francoskih verzijah »Roman de Renart« pa je lisjak predstavljen s simpatičnejšimi potezami.³ Pozneje je ta zbirka navdihnila mdr. La Fontainea, ki se je zgledoval tudi po grško-rimskih basnih, W. Goetheja, J. Grimma, G. Marbacha, P. Petersona, na Slovenskem pa M. Valjavca in J. Brinarja.

Prve slovenske basni najdemo v pridigah Janeza Svetokriškega (1691–1707), zbranih v *Sacrum Promptuarium*. V razsvetljenstvu in pozneje so bili glavni pisci basni Valentin Vodnik (»Kos in brezen«, »Sraka ima mlade«, »Nemški in kranjski konj«), Anton M. Slomšek, Janez Trdina, Josip Stritar, Matija Valjavec, Josip Brinar, Dragotin Kette, Rado Bordon, Matej Bor in Stanko Pregl (*Basni*, 1978).

Medtem ko ima lisica v mitih, povedkah in pravljicah vlogo božanske ali demonične živali, v basnih privzema človeške lastnosti, najpogosteje zvijačnost in goljufivost. Vendar pa je nauk tako živalskih pravljic kakor basni navadno isti: posnemajte lisico v njeni modrosti in bistrumnosti, varujte pa se njene hinavščine in zlobe. Ne zaupajte priliznjem sladkoustnežem in ne vdajajte se požrešnosti, častihlepnosti, sebičnosti in drugim slabostim, ker to je pot, ki pelje v pogubo.

Vse to je vplivalo na lik lisice, kakršnega poznamo še danes, ko v metaforični rabi pogosto rečemo, da je nekdo potuhnjen kot lisjak, zvit kot lisica oz. lisjak, od tod tudi izraz prelisičiti, v pomenu koga prevarati, nalagati. Splošno sta v rabi izraza zvitorepka in zvitorepec, *Zvitorepec* pa je tudi priljubljen otroški strip Mikija Mustra.

² Gregor Veliki, *Dialogi* 1, 9; *Speculum exemplorum* 1, 15 – nav. v Uther 1986.

³ Dušan Ludvik je napisal tudi razpravo »Srednjeveški Lisjak Reinhart na Slovenskem« (v rokopisu).

Miki Muster, ilustracija iz stripa *Zvitorepčeve prigode*, ki je nastajal od leta 1952.

Med frazeologemi so v pogovornem jeziku poznani reki: *lisici na rep obesiti* ali pa *lisici na rep sestiti* oz. *stopiti* in *lisica pridiga gosem*, med pregovori pa npr. *Lisica, ki spi, kokoši ne ujame* in *Lisica tudi na videz spi, da kure ulovi* [Keber 1998: 106, 109].

Slovensko kmečko prebivalstvo lisice ni imelo v čisljih, ponekod v Sloveniji so imeli celo navado, da je tisti, ki je ustrelil lisico, ustreljeno žival nosil po vasi in pobiral jajca za zahvalo, ker je rešil kokoši pred sovražnikom.⁴

Poleg otroških iger o lisici⁵ je v Sloveniji poznana smučarska igra »lov na lisico«, kjer udeleženci zasledujejo izrjenega smučarja, ki predstavlja lisico. Po tej razvedrilni smučarski igri se vsakoletno tekmovanje smučark na Pohorju imenuje »Zlata lisica«.

⁴ Keber [1998: 107] navaja pisatelja Lojzeta Zupanca, ko govori o vaškem učitelju.

⁵ Prim. »Šepasta lisica« [Kuret 1942: 35].

LISICA V SLOVENSKEM LJUDSKEM PRIPOVEDNIŠTVU

Po žanrih lahko razdelimo pripovedi, v katerih se pojavlja lisica, v:

1. živalske šaljivke in parodije
2. živalske pravljice
3. razlagalne povedke
4. basni
5. primerjave in prilike.

Lisica ima v teh pripovedih različne vloge, je lahko glavni akter tako v odnosu do živali kot do človeka, lahko pa ima tudi stransko vlogo [Harkot 1970: 245]. Po značaju je lahko zvita in prevarantska; lahko pride do izraza njena dvojna, ambivalentna narava; lahko pa nastopa tudi kot pomočnica.

Lisica velja v pravljicah za pametno in prebrisano, pa tudi za hinavsko žival. Njen nasprotnik je največkrat volk, lev ali medved. Živali v basnih lahko nastopajo kot moralizirajoče živali ali celo kot nadmoralne živali, ko mora krivec za nemoralno dejanje plačati z življenjem [Solms 1991: 209].

Med živalskimi pravljicami, povedkami in basnimi, ki jih lahko razvrstimo po tipnem indeksu AaTh/ATU [Thompson 1961; Uther 2004], ima lisica vodilno vlogo. Med slovenskimi variantami je lisica v glavni, redkeje tudi v stranski, vlogi v naslednjih pripovednih tipih AaTh/ATU:

1 Kraja rib, 2 Ribarjenje z repom, 3 Navidezna poškodba, 4 Bolni nosi zdravega, 9 Nepošteni partner, 10 Lisica spelje volka na tanek led, 15 Lisica gre za botro, 20A Živali se ujemejo v jamo, 20C Živali bežijo v strahu pred koncem sveta, 20D Živali romajo v Rim, petelin želi postati papež, lisica se pretvarja, da se bo spreobrnila, 21 Lisica pregovori volka, da poje lastno drobovje, 31 Lisica spleza iz jame na volkovem hrbtu, 32 Volk se v vedru spusti v vodnjak in reši lisico, 34 Volk se potopi po odsev sira, 38 Lisica pregovori volka, da podstavi kremplje, 41 Volk v kleti se prenaje, 43 Živali si pripravljajo bivališče, lisica prežene medveda, 44 Lisica zanika krivdo in zapriseže pri železu, medveda pri tem zagradi past, 49 Lisica pelje medveda k osjemu gnezdu po med, 50 Lisica bolnemu levu za ozdravitev svetuje, naj odere volka, 50A Lisica vidi, da stopinje pred levjim brlogom vodijo le notri, 51 Levji delež: Lisica pametno dodeli levu največ, 50*** Lisica advokat pri delitvi sira, 55 Živali gradijo cesto, lisica je nadzornica, 56 Lisica lažna prijateljica požre ptiča, 56A Lisica se naredi mrtvo in ujame vrano, 57 Lisica premami krokarja k petju, da mu pade sir iz kljuna, 59 Lisica in kislo grozdje, 61 Lisica pregovori petelina, da zapoje z zaprtimi očmi, in ga zgrabi, petelin pregovori njo, da moli pred kosilom, in ji uide, 61A Lisica spovednik, 62 Mir med živalmi, 63 Lisica se znebi bolh, 80 Jež izrine lisico iz njenega brloga, 103 Maček lisičin mož, 105 Številne spretnosti lisice, 120 Kdo bo prvi videl sončni vzhod, 122B Veverica pregovori lisico, da moli pred jedjo, 130 Popotne živali preženejo razbojnike, 154 Lisica in deli telesa, 155 Lisica hoče vedeti, kako je nehvaležna

kača zlezla v vrečo, 157 Živali se naučijo bati se človeka, 225 Vrana, ki uči lisico leteti, pusti, da pade na tla, 275 Tekma med polžem in lisico.

Veliko pa je tudi živalskih pravljic in povedk, v katerih sicer nastopa lisica, vendar niso uvrščene med pripovedne tipe v indeks AaTh/ATU. Še posebej izrazit je njen lik v rezijanskih pripovedih, to je razvidno tudi v zbirki *Zverinice iz Rezije*, ki jo je leta 1973 pripravil Milko Matičetov. Tu ima Botra Lisičica sicer pomembno vlogo, vendar po avtorjevem mnenju veliko teh zgodb sodi med živalske pravljice, ki izražajo veliko veselje ljudi do fabuliranja, izmišljevanja zgodbic in lisičjih dogodivščin.⁶ Takšna je npr. pravljica št. 23 »Lisica romarica« [Matičetov 1973: 87–90], ki sicer sodi med srednjeveške motive živalskih romarjev iz cikla o lisjaku Reinhartu, razlikuje pa se po tem, da je veliko bolj pravljicična in z veliko domišljije pripoveduje o lisici, ki med pometanjem najde vinar, se odpravi v Rim k papežu, spotoma vzame s seboj še celo vrsto živali, v Rimu se ustavijo v neki gostilni, tam pijejo, pojejo, se pretepajo, nazadnje pa ne plačajo računa, češ da jih gostilničar ni pravočasno prosil zanj, in jih je na koncu še celo tepel.

Primer slovenske variante pripovedi iz srednjeveškega »Roman de Renart«, ki je uvrščena pod mednarodni pripovedni tip AaTh/ATU 1 + 2, je eden najstarejših zapisov ljudskega pripovedništva pri nas iz rokopisa Mihe Kastelica iz ok. leta 1840 [NUK: Ms 472]:

Volk ribe loví

Volk in Lesica se spajdašita in gresta en večer o hudi zimi na sprehod. Lesica pravi: dete! Jaz imam vunder dober kožuh, pa me skorej zébe. Na to pregovori volk: vse svoje žive dni sim slišal, de je toplo pri mladih deklicah; torej stopíva v to predivnico. Lesica pravi: za kaj ne! Notri stopivši se začne volk krog mladih predic mušiti; lesica pa skoči na zapéček, in jo grozno mika osledíti kak dober prigrizek. Začne se sem ter kje plaziti; pa kar nič ne zavoha, Nejevoljna gré iz hiše, de bi se po bližnimu bajerju vozíla. Tam ravno nekdo slanike memo peljá. Lesica skoči urno na voz, odpre en sodček in naméče iz njega precej dosti slaník(ov). Potem perhne ročno z voza in pojé vse slaníke, razun ene. Ko še po ti séže, pristopi volk in jo poprašá: kaj pa imaš? Lesica odgovorí: ribe. Hočeš pokusiti? In mu poda polovíco slaníka. Ta je volku grozovito dobro dišala. Torej pravi: kje si pa tí tako dobro ribo vjela? Lesica mu odgovorí: tukaj v bajerju. Na to pravi volk: tacih rib bi si pač tudi jaz rad nalovil. Lesica odgovorí na to: če je tvoja resnica, tako se le spravi tukej na čveterico in pomoli rep v vodo, kar moreš. Bila je pa ravno takrat tako merzla burja vstala, de je od zime vse pokalo. V kratkim časi, hoče volk svoj rep že iz vode potegniti. Lesica pa pravi: poskusi popredi, ali je že kaj težak. Volk odgovorí: še nič kaj ne čutim. Lesica reče na to: tako je še prezgodaj. Čez nekaj časa hoče volk spet svoj rep vun potegníti. Pa lesica ga svarí in pravi: poteškaj popred! Volk odgovorí: meni se zdí, de se ga nekaj poprijemlje. Lesica pa pravi: to je še vse prezgodaj! To so še le kake mečkene ribice! Rep se je bil pa že precej primerznil. Po dolgi dobi hoče volk spet svoj rep na suho spraviti. Lesica pa beseduje: poskusi, ljubček! Popred, ali je že dosti težak. Volk vesel odgovorí: meni se zdí, de sim eno prav veliko ribo vjel. Rep se je bil pa že prav terdno primerznil. Na to pravi lesica: če je taka, tako pa le potegni! Ali on naj vleče, kakorkoli hoče, rep vunder ne more iz

⁶ Več o tem gl. Dapit 2005.

vodé potegniti. Lesíca se nasmeje in pravi: le vperaj se, le vperaj! Jaz sim se tudi vperati mogla, če nisim hotla v grabni ležati – in steče naprej. Volk se na vso moč vpera, in vpera! – vleče in vleče! Dokler si ves rep odterga! Ta zvijača ga je pa tudi tako presneto grizla, de je od tega časa gorak sovražnik lesíce.

Da so bile na Slovenskem razširjene tudi druge srednjeveške pripovedi o lisici, potrjuje tudi objava zgodbe »Mož in kača«/»Der Mensch und die Schlange«, ki je bila objavljena v *Illyrisches Blatt* leta 1819.⁷ Zgodba pripoveduje:

Neki mož najde zmrznjeno kačo in jo iz usmiljenja da v torbo. Ko torbo odpre, skoči kača ven in ga hoče umoriti, češ, da je pri ljudeh taka navada, da dobro plačujejo s hudim. Po dolgem pregovarjanju privoli, da bo prva žival, ki jo bosta srečala, razsodnik. Mimo pride vol in da prav kači, češ da ga gospodar zdaj, ko je star, pusti stradati. Mimo pride lisica in, ko sliši zgodbo, izjavi, da ne more verjeti, da bi lahko šla kača v torbo, ki meri samo en čevlj, medtem ko jih ima kača tri. Da bi ji dokazala, skoči kača v torbo, mož pa torbo zaveže in kačo po lisičinem nasvetu umori.

Pripoved je primer poučne zgodbe, v kateri skupaj nastopajo ljudje in živali. Kaarle Krohn je obravnaval tri zgodbe o lisici in človeku, med njimi tudi pripoved »Lisica hoče vedeti, kako je krokodil splezal v vrečo« (AaTh/ATU 155) [Krohn 1891], kamor sodi navedena povedka.⁸ V zgodbi ima lisica vlogo pomočnice, ki s svojo zvitostjo reši človeka pred nevarnim bitjem, ki mu ne gre zaupati.

Na Slovensko pa je bila prenesena tudi ena najstarejših antičnih basni, tj. Arhilohosova basen »Lisica in orel«, povzeta po Jožefu Erženu:⁹

Orel ukrade lisici mladiče in jih odnese v gnezdo za svoje mlade. Gnezdo je na visokem dobu. Lisica ga milo prosi, da bi njenim mladičem ne vzel življenja. Orel na vrhu visokega hrasta pa si misli, da mu lisica nikakor ne more škodovati. Zato se njeni prošnji posmehuje. Kaj naj tedaj stori lisica?

Naglo prinese ognja, ga postavi k hrastu, na katerem je orlovo gnezdo, hoče ga z gnezdom vred zažgati. Orel pa se zboji, da bi tako svoje mladiče pogubil, in vrne lisici njene mladiče nepoškodovane.

Tudi s tistimi, ki so slabotnejši od nas, moramo živeti v miru, ker nam tudi oni utegnejo škodovati.

Poznana basen »Jež in lisica«, uvrščena v tipni indeks AaTh/ATU pod številko 80, sicer pa Ezopova basen, je poznana tudi v slovenskem izročilu. Zapisal jo je mdr. tudi Anton Martin Slomšek:¹⁰

⁷ *Illyrisches Blatt* 1, no. 11. Ljubljana 12. marec 1819. Zgodba je bila dokumentirana že v 12. stoletju, ko jo je zapisal Petrus Alfonsius v *Disciplina clericalis* (No. 5). Posamični deli so Ezopovi.

⁸ Poleg te je raziskal še pripovedi ATU 154 Lisica sprašuje dele telesa in ATU 161 Gozdar govori eno, kaže pa drugo.

⁹ Obj. v *Šolski prijatelj* 1854: 141–142; nav. po Bolhar 1985: 48–49.

¹⁰ Obj. v *Drobtinice* 1849: 119–120; nav. po Bolhar 1985: 39–40.

Bila je huda zima, da je drevje pokalo. Vsaka zver se je stiskala v svoj kotec. Medved je počival v svojem brlogu, zajec je čepel pod grmom in lisica je obirala v votlini kosti, ki si jih je bila nanosila od daleč; le ubogi jež s svojo ostro suknjo ni mogel do strehe. Vsakdo se ga je bal. Ves premrl pride k lisici na prag in prelepo prosi, naj ga vzame pod streho, da ga ne bo hudega mraza konec.

»Pojdi le dalje,« veli lisica, »luknja bi nama bila pretesna; poišči si lepši prostor.«

»Imejte usmiljenje, dobra mamka,« prosi jež. »Ne bom vam delal nadloge. Lepo čedno se bom stisnil v kotec in molčal, da bom le na toplem; saj vidite, da sem strehe potreben. Rad bom ubogal, karkoli mi porečete.«

Lisica, čeravno sama zvita, se da preprostiti in vzame ježa pod streho. Nekaj dni sta se dobro imela, bilo jima je kratek čas. Ko se pa jež privadi svojemu novemu domovanju, se prične stegovati in zbadati lisico s svojo trnovo kožo. Lisica se prične pritoževati:

»Ali ne veš, kaj si mi obljubil?«

Jež pa se le steguje, zbada lisico, rekoč:

»Starka, če ti ni prav, pa pojdi drugam!«

Lisica se umika, dokler more; nazadnje pobegne, jež pa si osvoji vso luknjo.

Tako se starim godi, ki svojim mladim prehitro gospodarstvo prepustijo.

Motiv te Ezopove basni je prvi uporabil v svojih pridigah Janez Svetokriški, le da namesto lisice nastopa golobica: »Golobica in jež« [Svetokriški 1991: 136]. Basen »Jež in lisica« sta prepesnila Fran Levstik (»Jež in lisica«) in Dušan Mravlje (»Kako je jež lisici podkuril?«).

Pregovorno košat, rdeč ali rjav rep služi lisici pogosto kot pripomoček pri lovu in nabiralništvu. Lovljenje na rep zasledimo predvsem v razlagalnih povedkah, npr. »Kako lesica rake lovi«:¹¹ Lisica je lakomna na rake, da jih pa dobi, zvito ravna. Vsede se tik vode, kjer rake čuti, in spusti globoko v vodo svoj rep. Raki, ki prilezejo, se lahko poprimejo, ker mislijo kaj hrane dobiti. Čim lisica to začuti, naglo rep iz vode potegne in se masti z revnimi raki.

Na podoben način si lisica nabira med:¹²

Tudi se rada lesica nad med spravi. Če v lozi na kakem drevesu čebele zapazi, se bliža luknji iz katere in v katero letajo. Čebele jo napadejo in se na njen rep in kožo posedejo. Kadar misli, da se jih je dosti nabralo, naglo na tla hiti, in se valja po zemlji in bije z repom ob tla, dokler vseh ne zmečka in pomori. Enako ravnanje ponavlja, dokler vseh čebel na svoj rep ne privabi in usmrti. Nato se meda polasti, ki ga zdaj lahko dobi.

Lisičji rep pa ima lahko v ljudskem izročilu tudi vlogo meča ali sekire, kakor npr. v pravljичnem tipu 56A, ko lisica grozi ptici, da bo posekala drevo in se polastila njenih mladičev. Ta motiv je najti tudi v ljudskih pesmih.

¹¹ *Vedež* 3 (1), 3. 1. 1850: 6.

¹² Prav tam.

LISICA V SLOVENSKIH LJUDSKIH PESMIH IN NA PANJSKIH KONČNICAH

V *Slovenskih narodnih pesmih* je Štrekelj [1895–1923] objavil pesmi,¹³ v katerih nastopa lisica bodisi v glavni ali stranski vlogi: to so pripovedne pesmi oz. basni, npr. pesmi »Lisica in petelin« [Š 961–963], ko petelin lisici pokaže, kako jarčica spi, lisica ga ujame, nato pa petelin pregovori lisico, da moli pred jedjo in ji medtem uide.

Lisica in petelin [Š 961]

Leži, leži, stezičca,

Po nji teče lesičica.

Je petelina srečala,

Tako ga ogovarjala:

»Kam mlad pa greš petelin ti?«

Tako petelin govori:

»Jest v vas grem k svoji jarčici.«

Pa tak lesica govori:

»Petelin mlad, pokaži ti,

Kak tvoja mlada jarca spi.«

Je zgrabila lesica ga

In z njim pod brezico je šla.

Pa tak petelin govori:

»Veš kaj, modra lesica ti?

Lepo zahvali zdaj Boga

Za tak kos mladiga mesa!«

Lesica vzdigne tačice,

Zahvalila lepo Boga

Za tak kos mladiga mesa.

Petelin na brez'co zleti,

Tako lesici goovri:

»Lesica, v rit me piši ti!«

Lesica krog je skakala,

Z debelim repam mahala,

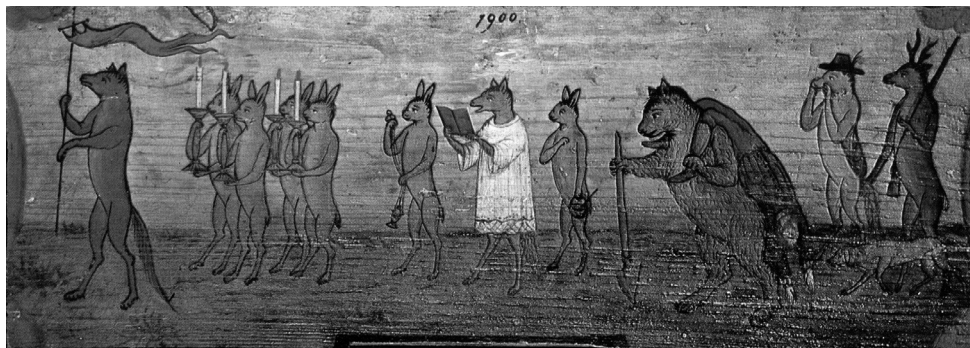
De brezico bi sekala. (Kranjska)

V zadnji rimi – *De brezico bi sekala* – je predstavljena lisica kot »lisjak sekač«, torej ima njen rep funkcijo meča ali sekire, kakor je omenjeno zgoraj. Dušan Ludvik je ugotovil, da je ta podoba lisjaka ljudska. Primerjave 'lisjakov rep je meč ali sekira' v srednjeveških epih o lisjaku Reinhartu ne zasledimo. Sicer pa basen »Lisica in petelin« izvira iz srednjeveške

¹³ V nadaljevanju so označene kot Š in zaporedna številka.

literarne tradicije in je poznana kot posamezna pesem in kot sestavni del živalskega epa od latinskega *Ysengrima* (ok. 1150) naprej, uvrščena je pod pripovedni tip AaTh/ATU 61.

Lisica se kot ena od živali pojavlja tudi v naraščajoči pesmi, kjer živali pojedjo ena drugo, npr. št. 964–967 »Zverina premagana«, kjer je medved tisti, ki je večji od lisice in *sneđe lisico iz lisičnice*. V tej pesmi se izraža podreditev živalskega in rastlinskega sveta človeku, kaznovana je neposlušnost, pa čeprav je podreditev narave človeku skregana z zdravo pametjo.

»Živali neso lovca k pogrebu«, panjska končnica [Gnilšak 1973].

Zverina pokopava lovca [Š 970]

*Oh, kakšen je bil ta jager,
K' je s puško v jamo padel!
Johé, johé, johé,
Zdaj pa jagra več ne bo!*

*Zajčki so skaklali,
K' so jagra pokopali:
Uju-ju-jujhuhó,
Jagra več ne bo!*

*Lisica ta rujava
Je roženkranec brala:
Uju-ju-jujhuhó,
Jagra več ne bo!*

*Medved se je tresel,
Pred jagram križ je nesel:
Uju-ju-jujhuhó,
Jagra več ne bo!*

*Volk je narbolj tulil,
Ker je jagra narbolj ljubil:
Uju-ju-jujhuhó,
Jagra več ne bo!*

*Prišle so te drobne tice,
Nesle so dušo v vice:
Uju-ju-jujhuhó,
Jagra več ne bo!*

(Cerkno, zapisal Frančišek Sedej)

To pesem na Slovenskem še pojejo.¹⁴

¹⁴ Posneli so jo sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU leta 1999 v Gradišču na Primorskem; obj. v Golež Kaučič 2002a: 166–167 kot »Jager gre na jago«/»The Hunter goes A-Hunting«.

Motivika nekaterih pesmi se včasih pojavlja na panjskih končnicah v motivu »Živali neso lovca k pogrebu« (npr. št. 970–971 »Zverina pokopava lovca«).

Med prizore »narobe sveta« spada omenjeni motiv »Živali neso lovca k pogrebu«, zelo pogosto upodobljen na slovenskih panjskih končnicah. Prizor je poznan iz evropske srednjeveške likovne umetnosti, v 17. in 18. stoletju pa so bile razširjene zlasti grafike, kjer so med lovskimi prizori upodobljeni tudi motivi, ko zajci pečejo lovce na ražnju ali pa zajci kaznujejo lovce, živali napadejo mesto, v katerem živijo lovci ipd. [Makarovič in Rogelj Škafar 2000: 30]. Motiv živalskega pogreba srečamo že v živalskem epu »Roman de Renart«, ta epizoda je namreč najdena v enem od rokopisov iz 14. stoletja, kjer je opisan pogreb mrtve lisice [Golež Kaučič 2002a: 168]. Najstarejša upodobitev lovčevega pogreba na panjskih končnicah je datirana z letnico 1787 [Makarovič 1962: 128]. Zanimivo pa je, da – kljub pogostim likovnim upodobitvam – ta motiv v pripovedni ali vezani besedi v Srednji Evropi skoraj ni ohranjen. Tako so slovenske ljudske pesmi »Jager gre na jago« oz. »Zverina pokopava lovca« v tem prostoru izjemne.

Prav tako so na panjskih končnicah z motivom »Živali plešejo« prizori iz pesmi »Medvedova svatba«, ko vzame medved za ženo 'eno *rujavo* ali *rudečo* lesico' [Š 972, 973], in »Lisičina svatba« [Š 976, 977], le da se tokrat kot ženin pojavlja bodisi zajec bodisi jelen. Primerljive so s pravljico »Poroka gospe lisice« [Esterl in Solms 1991: 217–218; št. 38], ki pa je povsem drugačna in pripoveduje o tem, kako je stari volk z devetimi repi preskušal zvestobo svoje žene lisice. V ljudskih pesmih je motivika živalske svatbe razširjena tudi drugod po Evropi, lisica nastopa v njej največkrat kot »lisica kuharica«.

Lisica se pojavlja tudi na svatbah drugih živali, npr. »Kosova svatba« [Š 978–982], »Golobova svatba« [Š 983], »Petelinova svatba« [Š 984] in celo v pesmi »Rastlinska svatba« [Š 987], ki poje *lisica je kuharica, bo pečenke pekla*. Da je v teh pesmih lisica največkrat kuharica, je delno reminiscenca iz živalske pravljice »Popotovanje živali«, kakor je ugotovil že D. Ludvik [1971: 195].

Številne pa so tudi otroške pesmi, kjer se pojavlja lisica, npr. »Lisica, lisjak sta pila tobak...« [Š 7939], »Lisica, lisjak sta kadila tobak...« [Š 7940], »Lisica, lisjak sta žgala tobak...« [Š 7941] in druge otroške pesmi o lisici [Š 7943–7948].

Kakor je razvidno, se v teh pesmih pojavlja tematika iz basni, živalskih pravljic, prizori iz »narobe sveta«, ali pa skoznje preseva resničen živalski svet, kakor ga je videl človek in kakršnega je prenesel iz živalskega v človeški svet.

Upodobitve živalskega sveta na panjskih končnicah pa vsebinsko razvrščamo na:

1. upodobitve živali in živalskega sveta, kot so opisane oz. upodobljene v naravoslovnih knjigah,
2. upodobitve živalskega sveta na pravljichen način,
3. upodobitve »narobe sveta«.

V ljudski umetnosti so namreč lisico upodabljali predvsn na številnih panjskih končnicah, kjer so ljudski slikarji med drugim radi slikali motive iz ljudskih živalskih pravljic in basni, pesmi in pridig. Poslikava panjskih končnic na prednjih stranicah panjev kranjčev

se je pojavila sredi 18. stoletja, če smemo sklepati po doslej najstarejši poznani [Gnilšak 1995]. Razcvet je poslikovanje končnic doživelo od konca 18. stoletja do leta 1900 [Kropej 1991: 9]. Motive so risali ljudski umetniki, ljudski mizarji, ki so pohištvo tudi poslikovali, pa tudi izšolani slikarji [Kropej 1991: 8]. Motive so pogosto prenesli iz grafičnih letakov, igralnih kart ali bakrorezov in knjig [Makarovič in Rogelj Škafar 2000: 30–34]. Na slovenskih panjskih končnicah so slikarji najpogosteje upodabljali naslednje motive:

1. Živali neso lovca k pogrebu
2. Lisica brije lovca
3. Živali plešejo s kmeti
4. Živali plešejo
5. Lisjak prinese domov kokoši
6. Lisica nese kuro v brlog
7. Kokoši vozita medveda, zadaj priganja lisica.

Motivika, ki sodi med upodobitve živali in živalskega sveta, kakor so opisane oz. upodobljene v naravoslovnih knjigah, je npr. upodobljena na panjski končnici »Lisica prinese domov kokoši«.

Upodobitev živalskega sveta na pravljichen način je razvidna na panjski končnici »Lisjak prinese domov kokoši«.

»Lisjak prinese domov kokoši«, panjska končnica [Makarovič in Rogelj Škafar 2000: 433, št. 215].

Največkrat pa je na panjskih končnicah upodobljen »narobe svet«. Sem sodijo tako panjske končnice, kjer nastopajo le živali (npr. »Kokoši vozita medveda, zadaj priganaj lisica«), ali pa tiste, na katerih nastopajo ljudje in živali (npr. »Živali plešejo s kmeti«, »Lisica brije lovca« in že omenjena »Živali neso lovca k pogrebu«).

Predstave o »narobe svetu«, v katerem ljudje in živali zamenjajo svoja opravila in medsebojna razmerja, so nastale v 13. stoletju, če ne upoštevamo antičnih paralel [Kropej 1991:

»Kokoši vozita medveda, zadaj priganja lisica«, panjska končnica, 1880 [Kropej 1991: 70].

67]. »Narobe svet« se pojavlja tako v 'lažnivem' pesništvu, v pripovedništvu pa v burkah in basnih kakor tudi v pregovorih in rekih. Prek teh pa prehaja v upodabljačo umetnost, kjer srečujemo prizore, ko zajec priganja lovca; gosi ali ovce pečejo kuharja; osel priganja otovorjenega kmeta ipd.

»Lisica brije lovca«, panjska končnica [Gnilšak 1992, št. 10].

Motiv »Lisica, ki brije lovca« ni le šaljiva upodobitev »narobe sveta«, pač pa je hkrati parodija, podkrepjena z dobesedno upodobitvijo poznanega slovenskega reka *briti norca iz koga*.

Tudi motivika, kjer nastopajo le živali, pogosto simbolizira oz. metaforično in satirično predstavlja razmerja med različnimi družbenimi plastmi, npr. med fevdalno gospodo in kmeti oz. nadrejenimi in podrejenimi. Včasih se v takšnih pripovedih ljudje ponorčujejo iz vladajočih s tem, da jih spremenijo v živalske like.

LISICA V LIKOVNI UMETNOSTI

Lisica je bila zelo pogosto upodabljana tudi v cerkveni umetnosti, zlasti na srednjeveških kornih stolih, na freskah, na stropovih, pa tudi na reliefih, tapiserijah, kjer so pogosti prizori iz bestiarijev, lovski motivi, odlomki iz cikla »Reineke-Fuchs« in iz basni.

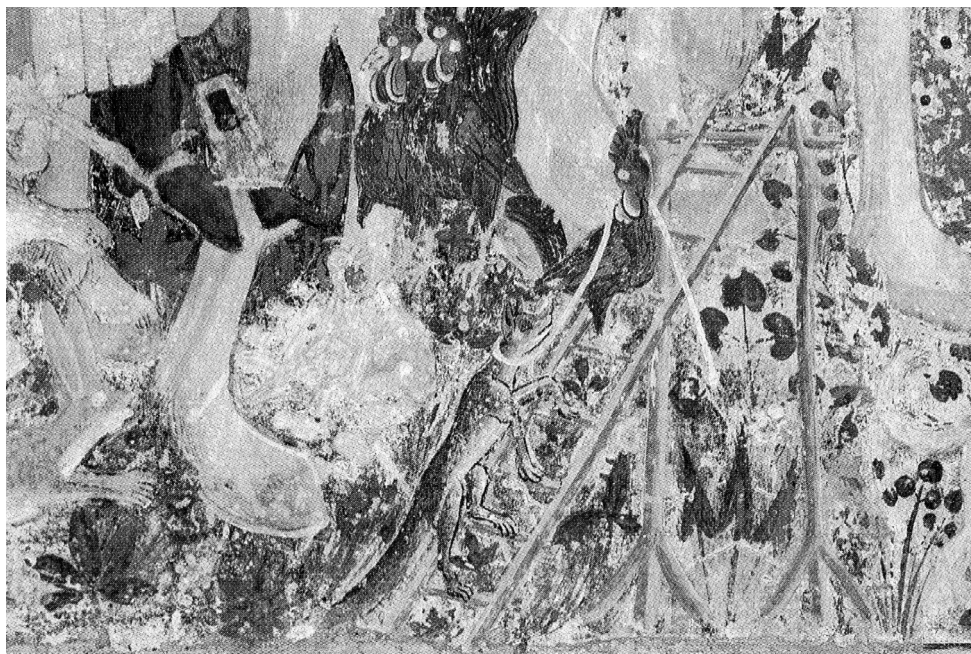

Poslikani leseni strop, 1670, Župnišče v Slovenskih Konjicah [Golob 1988: 118].

Še posebej pogosto so na Slovenskem upodabljali basni »Lisica pridiga gosem« (AaTh/ATU 61A), »Lisica in štorcklja se obiščeta« (AaTh/ATU 60), »Lisica in krokar« (AaTh/ATU 57), »Lisica in ptičji mladiči« (AaTh/ATU 56B) ipd. in motiv »Lisica romarica, ki se s spokorništvom želi izogniti zasluženi kazni«. Medtem ko je na srednjeveških in zgodnjerenesančnih freskah, grafikah in letečih lističih lisica predstavljena kot izrazito nemoralna žival, je postala njena vloga z razsvetljenstvom lahkotnejša, v ljudski upodabljaljoči umetnosti pa je pridobila dodatno satirično držo.

Kar dvakrat je lisica upodobljena na freskah v Marijini cerkvi iz 15. stoletja na Škrilinah pri Beramu v Istri. Cerkvico je poslikal slikar Vincenc iz Kastva leta 1474. Na freski v cerkveni ladji, kjer je upodobljen »Poklon treh kraljev«, sta naslikana dva motiva z lisico. Na spodnjem robu so motivi lova, priljubljeni tudi na tapiserijah, in med njimi sta dva takšna: eden je iz basni »Petelin rabelj« (petelin obeša lisjaka), drugi iz basni »Lisica in štorcklja«. Cerkvica je sicer na današnjem Hrvaškem, vendar je bila v srednjem veku notranja Istra kulturno in politično združena s Kranjsko, tako je npr. leta 1471 v Žminju slikal Mojster s Kranjskega [Ludvik 1971: 197].¹⁵

Freska »Petelin obeša lisico« v Marijini cerkvi na Škrilinah pri Beramu v Istri, Vincenc iz Kastva, 1474 [Fučić 1963].

Na freski upodobljen »Petelin rabelj« je vzet iz evropskih srednjeveških pravljic, »Lisjak na vislicah« je tudi eden najbolj znanih srednjeveških literarnih motivov in je opisan v

¹⁵ Te upodobitve omenjata že Maja Bošković-Stulli in Milko Matičetov.

vseh redakcijah srednjeveškega živalskega epa o lisjaku Reinhartu od 2. polovice 12. stoletja do začetka 16. stoletja, najpodrobneje v holandskih verzijah 13. in 14. stoletja z vsemi potrebnimi rekviziti (vislice, vrv, zanka, lestev, lisico vleče po lestvi navzgor maček rabelj) [Ludvik 1971: 192]. Na freski v cerkvi na Škrilinah pri Bermu pa je rabelj rdeč petelin, ki drži v kljunu dolgo vrv, z njo vleče po lestvi navzgor pod vislice lisjaka z zanko okrog vratu. Ob levem robu stojita petelina, ki predstavljata ali navzoče gledalstvo ali člana sodniškega zbora. Petelin je stopil na mesto rablja in zamenjal mačka po vsej verjetnosti zato, ker je petelin glavni tožilec lisjaka, ki krade predvsem kokoši, in zato, ker je rdeča barva barva rablja. Tako je ljudska domišljija petelinu prisodila poklic sodnika, glavarja in rablja.

Freska »Lisica in štorcklja« v Marijini cerkvi na Škrilinah pri Beramu v Istri, Vincenc iz Kastva, 1474 [Fučić 1963].

»Lisica in štorcklja« je basen, poznana že od Ezopa in La Fontainea (AaTh/ATU 60). Motiv na freski je prevzet s tapiserij ali grafičnih predlog in je upodobljen kot eden od žanrskih prizorov na freski »Poklon treh kraljev«. Motiv je imel v tistih časih ne le krasilni, pač pa tudi vzgojni pomen, predstavljal je tudi kritiko vladajočih družbenih razredov, zlasti cerkvenih krogov.

Upodobitev živalskega romarja je na gotsko-renesančni freski v cerkvi sv. Urha v Maršičih pri Ortneku (pri Velikih Laščah). Cerkev je poslikal »meštar ot Senja« iz skupine hrvaških slikarjev, po vsej verjetnosti Tomaž iz Senja, ok. leta 1515 [Höfler 2001: 122]. V prezbiteriju je na desnem ostenju severovzhodnega okna upodobljen »Lisjak romar« oz. »Lisica romarica« v naravni velikosti, v pokončni drži, z romarsko palico, torbico in kardinalskega klobukom na glavi. Na klobuku sta poleg školjke, romarskega znaka, upodobljena tudi para prekrizanih ključev, znak rimskega papeža; okrog vratu ima lisjak privezane popotno torbo, iz katere visi glava kokoši, ki jo je spotoma zadavil.

Motiv sodi v tradicijo živalskega epa »Lisjak Reinhart«, kakor je ugotovil že D. Ludvik. Iz literature je prešel v ustno izročilo o popotovanju živali, torej nazaj k svojemu začetku [Aarne 1913]. Zlasti nemška različica epa je izrazito naperjena proti dvoru in katoliški cerkvi, tako da je Luther ta ep označil kot *živahno podobo dvorskega življenja*. Kritične ideje proti papežu so širili tudi drugi sočasni sramotilni moralizatorski spisi t. i. antipapalije. Med ljudmi so krožila besedila in majhne grafike – letaki ali celo igralne karte, katerih glavni junak je bil najpogosteje lisjak. Največkrat nastopa kot pridigar kokošim ali gossem, opravljen v meniško obleko, v tacah ima romarsko palico ali molek. V času gotike in renesanse taki prizori niso bili le šaljivo opozorilo, temveč resna kritika in svarilo pred hinavskimi dvoličneži na najvišjih posvetnih in cerkvenih položajih [Mikuž 1991]. Kljub temu je presenetljivo, da je v prezbiteriju cerkve sv. Urha pri Maršičih okoli leta 1515 lahko nastala tako monumentalna upodobitev lisice romarice – izrazito profanega motiva. Takšni motivi so bili drugod po Evropi poznejši, v največjem razmahu protestantizma in v krajih, kjer je bilo reformacijsko gibanje najmočnejše. Morda veličastno upodobitev lisice v Maršičih pojasni bogato ljudsko izročilo o živalskih romarjih na Slovenskem. To so številni namišljeni in hinavski spokorniški romarji, od volka

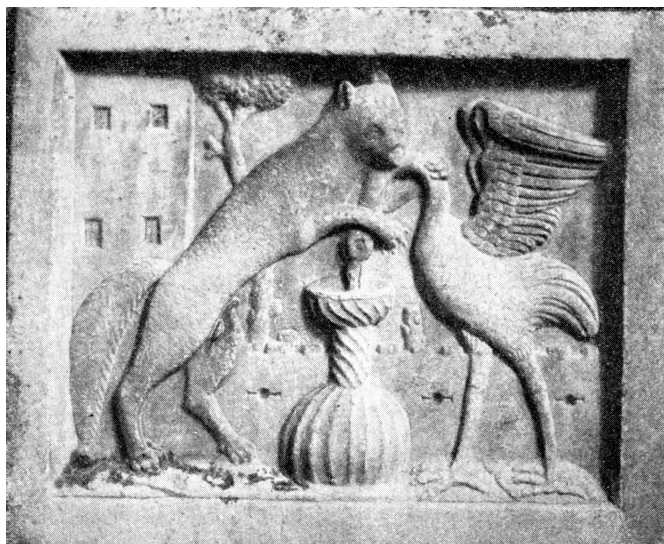

Freska »Lisica romarica« v cerkvi sv. Urha v Maršičih pri Ortneku, naslikal »meštar ot Senja« ok. leta 1515 [foto: B. Telban, 2005].

romarice – izrazito profanega motiva. Takšni motivi so bili drugod po Evropi poznejši, v največjem razmahu protestantizma in v krajih, kjer je bilo reformacijsko gibanje najmočnejše. Morda veličastno upodobitev lisice v Maršičih pojasni bogato ljudsko izročilo o živalskih romarjih na Slovenskem. To so številni namišljeni in hinavski spokorniški romarji, od volka

spokornika, lisic namišljenih spovednic in lažnih duhovnikov, do cele vrste živalskih romarjev, ki pod vodstvom petelinčka potujejo v Rim. Tako bi lahko pojasnili, zakaj je ta žanrski prizor že v času prehoda gotike v renesanso dobil svoje mesto za oltarjem župne cerkve.

Zelo nazorno je podana basen »Lisca in žerjav« na kamnitem reliefu na nagrobniku Ivana Kacijanarja, ki so ga njegovi gostitelji leta 1539 zahrbtno ubili. Kipar je v spomin na ta dogodek upodobil ob junakovih nogah lisico, ki je povabila v goste žerjava in mu pregriznila vrat. Na ta basenski motiv je opozoril že Milko Matičetov [1956: 130, 131], ko je poudaril tudi pomen likovnih upodobitev za pripovedne motive.

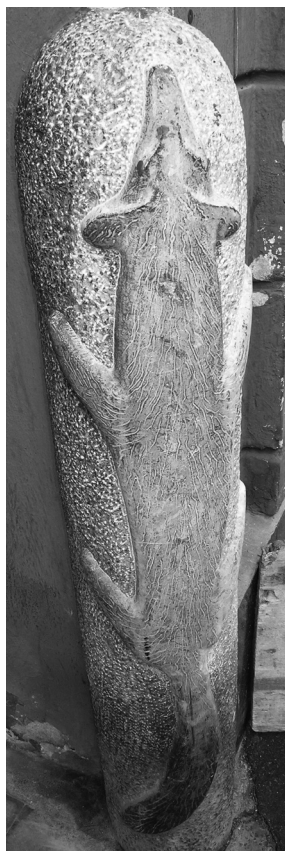

Nagrobnik Ivana Kacijanarja, 1539, Celje [Matičetov 1956: 130].

Odbijač z reliefom lisice na Mestnem trgu v Ljubljani, 18. stoletje
[foto: S. Drnovšek, 2007].

Lisica je upodobljena tudi na reliefu enega od stebričev oz. odbijačev, ki so ščitili vogale hiš pred vozovi v stari Ljubljani. Na enem od njih – nasproti magistrata na Mestnem trgu – je reliefno upodobljena lisica, sosednji stebrič pa krasi panter. Stebriče so postavili v 18. stoletju, ko se je v mestu povečal promet z vozovi.

Da so bile zgodbe o lisici na Slovenskem popularne tudi pozneje, od baroka pa do danes, potrjujejo tudi slike, ki so krasile stene premožnejših rodbin. Tako npr. hrani Narodni muzej Slovenije v Ljubljani več oljnih slik na platnu s prizori iz basni o lisici. Slike v velikosti 84,66 x 69,5 cm so nastale okoli leta 1770, slikar je neznan, morda italijanskega rodu. Na enem od platen je upodobljena »Basen o raku in lisici«. Na slikah je spodaj zapisana basen v italijanščini.

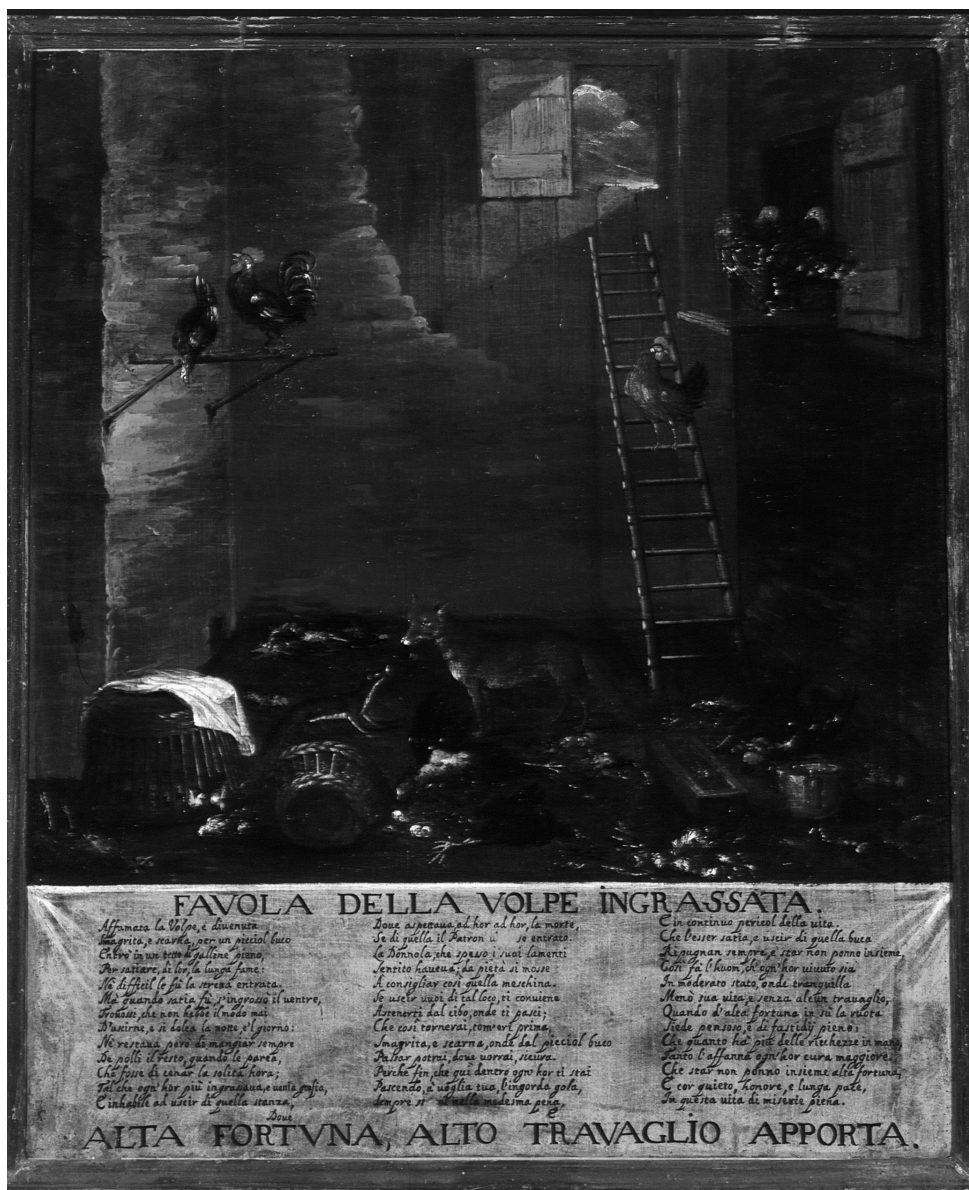

Basen o raku in lisici, ok. 1770 [Narodni muzej Slovenije, Ljubljana].

Basen o raku in lisici

Na obali morskega zaliva sta se srečala rak, ki si je zaželel drugačne hrane in zato odšel na kopno, in lačna lisica, ki si je prav tako želela hrane. Ko je zagledala raka, ga je zagrabila in požrla. Ker se je zavedala svojega krutega dejanja, je raka objokovala in si je dejala, da je največje zlo iskati hrano zunaj svojega naravnega okolja in da tako kakor rak konča tisti, ki goji preveliko željo po novostih.

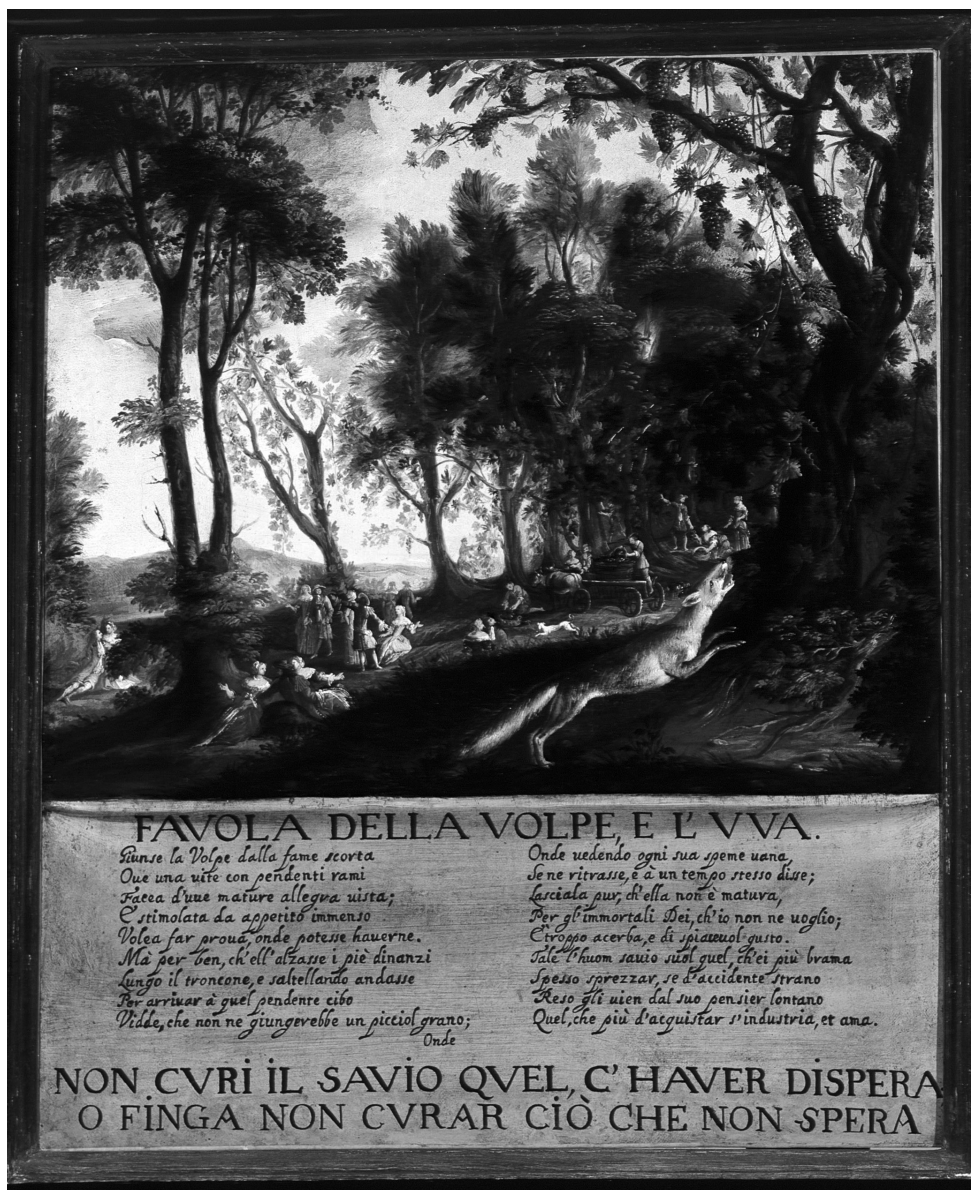
Iskati drugačno usodo včasih pomeni smrt.

Basen o debeli lisici, ok. 1770 [Narodni muzej Slovenije, Ljubljana].

Basen o debeli lisici

Lačna lisica se je skozi ozko odprtino splazila v kurnik. Tako se je najedla, da se zaradi velikega trebuha ni mogla več splaziti ven. Ker je zato ostala v kurniku več dni in noči, se je vse bolj redila in vse manj je bilo možnosti, da bo kdaj koli lahko prišla iz njega. Gospodar je slišal njeno stokanje in ji predlagal, naj se vzdrži hrane ali pa bo do smrti trpela zaradi svoje požrešnosti. Veliko sreče prinaša tudi veliko težav.

Basen o lisici in grozdju, ok. 1770 [Narodni muzej Slovenije, Ljubljana].

Basen o lisici in grozdju

Lačna lisica je zagledala zrelo črno grozdje viseti visoko na vinski trti in si ga je zaželela. Skušala ga je utrgati, a ga ni dosegla. »Zeleno je še,« je izjavila.

Ostala je sicer lačna, toda ni se pritoževala.

Lisica se v slovenskem izročilu pojavlja vzporedno v ljudskih pripovedih, pesmih, na freskah, reliefih, rezbarijah, tapiserijah in slikah. Pri tem se vsebina prenaša in se preliva iz visoke umetnosti v ljudsko in nasprotno, kakor tudi iz upodablajoče umetnosti v slovstvo in nasprotno. Ker pa so ljudje prek lika lisice izražali tudi svoja čustva in kritiko socialnih ter etičnih razmer, je njihova domišljija doživela ob tem še večji razcvet.

LITERATURA

Aarne, Antti

1913 *Die Tiere auf der Wanderschaft. Eine Märchenstudie*. Hamina: Suomalaisen Tiedeakatemian Kustantama (FF Communications; 11).

Alverdes, Paul

1965 *Rabe, Fuchs und Löwe. Fabeln der Welt*. München: Ehrenwirth.

Bausinger, Herman

1967 Bemerkungen zum Schwank und seinen Formtypen. *Fabula* [Berlin] 9: 118–136.

Blankenburg, Wera von

1975 (1943) *Heilige und Dämonische Tiere. Die Symbolsprache der deutschen Ornamentik in frühem Mittelalter*. Köln: Wienand Verlag.

Bolhar, Alojzij

1985 *Slovenske basni in živalske pravljice*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Bošković-Stulli, Maja

1959 *Istarske narodne priče*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.

Brinar, Josip

1904 *Lisica Zvitorepka. Živalske pravljice za odrasle in mladino*. Celovec: Družba sv. Mohorja.

Chevalier, Jean in Alain Gheebrant (ur.)

1993 *Slovar simbolov. Miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Cotterell, Arthur

1998 *Miti in legende. Ilustrirana enciklopedija*. Ljubljana: Mladinska knjiga

Dapit, Roberto

2005 *La volpe nella tradizione orale resiana*. V: Benedetti, Roberto (ur.), *Rinaldo. La volpe in Alpe Adria e dintorni. Letteratura, arte, tradizioni, ambiente*. Tricesimo (Udine): Roberto Vattori Editore, 67–96.

Esterl, Arnica & Wilhelm Solms

1991 *Tiere und Tiergestaltige im Märchen*. Regensburg: Erich Röth Verlag.

Fučić, Branko

1963 *Istarske freske*. Zagreb: "Zora" Izdavačko poduzeće.

Glinšak, Ida

1973 *Čebelarski muzej v Radovljici*. Radovljica: Muzeji radovljiške občine.

- 1992 *Pripovedi s panjev. Čebelarški muzej v Radovljici. Potujoča razstava panjskih končnic*. Radovljica: Čebelarški muzej.
- 1995 *Pripovedi s panjev. 2. del. Izbor motivov iz zbirke čebelarskega muzeja*. Radovljica: Čebelarški muzej.
- Golež Kaučič, Marjetka
- 2002a "Animals Bury the Hunter". Ethical and Sociological Elements of the Slovene Ballad. V: Bar-na, Gábor in Ildikó Kriza (ur.), *Folk Ballads, Ethics, Moral Issues*. Budapest: Akadémiai kiadó, 163–174.
- 2002b Živalske pripovedne pesmi – vloga in pomen živalskih podob. *Traditiones* 31 (2): 23–42.
- 2004 "The Blackbird Mocks the Hunter." Human and Animal Relationships in Slovene Animal Ballads. V: Peere, Isabelle in Stefaan Top (ur.), *Ballads and Diversity. Perspectives on Gender, Ethos, Power and Play*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 127–136.
- Golob, Nataša
- 1988 *Poslikani leseni stropi na Slovenskem do sredine 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Grimm, Jacob
- 1834 *Reinhart Fuchs*. Berlin: Bei Reiner.
- Harkot, Fritz
- 1979 Tiergeschichten in der Volksüberlieferung, Wesen und Form. V: Schwab, Ute (ur.), *Das Tier in der Dichtung*. Heidelberg, 12–54, 224–258.
- Hasubek, Peter (ur.)
- 1982 *Die Fabel. Theorie, Geschichte und Rezeption einer Gattung*. Berlin: E. Schmidt.
- Höfler, Janez
- 2001 *Srednjeveške freske v Sloveniji III. Okolica Ljubljane z Notranjsko, Dolenjsko in Belo krajino*. Ljubljana: Družina.
- Jovanović, Milivoje
- 1971 *Basne*. Beograd.
- Keber, Janez
- 1998 *Živali v prisposodobah 2*. Celje: Mohorjeva družba.
- Krohn, Kaarle
- 1891 *Mann und Fuchs. Drei Vergleichende Märchenstudien*. Helsingfors.
- Kropej, Helmut
- 1991 *Poslikane panjske končnice*. Celovec: Mohorjeva založba.
- Kropej, Monika
- 2005 La volpe nella tradizione narrativa, poetica e figurativa slovena. V: Benedetti, Roberto (ur.), *Rinaldo. La volpe in Alpe Adria e dintorni. Letteratura, arte, tradizioni, ambiente*. Tricesimo (Udine): Roberto Vattori Editore, 67–96.
- Kumer, Zmaga
- 1957 Godčevski in plesni motivi na panjskih končnicah. *Slovenski etnograf* 10: 157–165.
- Kuret, Miklavž
- 1942 *Veselja dom. Igre in razvedrila v družini. I*. Ljubljana: Konzorcij »Slovenca«.

Ludvik, Dušan

1971 Fragmenti srednjeveške živalske zgodbe na Slovenskem. *Slavistična revija* 19: 189–199.

Makarovič, Gorazd

1962 *Poslikane panjske končnice*. Ljubljana: Mladinska knjiga (Likovni zvezki; 2).

Makarovič, Gorazd in Bojana Rogelj - Škafar

2000 *Poslikane panjske končnice*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej (Zbirka SEM; 8).

Matičeto, Milko

1956 Ljudska proza. V: Legiša, Lino (ur.), *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Slovenska matica, 119–138.

1973 *Zverinice iz Rezije*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Trst: Založništvo tržaškega tiska.

1974/5 Vechie e nuove fiabe d'animali della Val Resia. *Ce fastu?* [Udine] 50/51: 110–118.

Mikuž, Jure

1991 *Podobe Gallusovega časa / Obrazy Gallovy doby*. Ribnica: Skupščina občine.

Petzoldt, Leander

1994 *Märchen von Tieren*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.

Schenda, Rudolf

1995 *Das ABC der Tiere. Märchen, Mythen und Geschichten*. München: Verlag C. H. Beck.

Schwab, Ute (ur.)

1970 *Das Tier in der Dichtung*. Heidelberg.

Solms, Wilhelm

1991 Die Gattung Grimms Tiermaerchen. V: Esterl, Arnica in Wilhelm Solms (ur.), *Tiere und Tiergestaltige im Märchen*. Regensburg: Erich Roeth Verlag, 195–215.

Svetokriški, Janez

1991 *Sacrum promptuarium Janeza Svetokriškega* [izbral in uredil M. Rupel]. Koper: Lipa.

Štrekelj, Karel (ur.)

1895–1898 *Slovenske narodne pesmi I*. Ljubljana: Slovenska matica.

1908–1923 *Slovenske narodne pesmi IV*. Ljubljana: Slovenska matica.

Thompson, Stith

1961 *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FFC No. 3) translated and enlarged*. Second Revision. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica (FF Communications; 184).

Uther, Hans-Jörg

1986 Fuchs. V: Ranke, Kurt (ur.), *Enzyklopaedie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Bd 5/2–3*. Berlin in New York: Walter de Gruyter: s. v.

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography I–III*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica (FF Communications; 284–286).

Wienert, Walter

1925 *Die Typen der Griechisch-Römischer Fabel*. Helsinki: Folklore Felows (FF Communication; 56).

THE FOX. HIS ROLE AND SIGNIFICANCE IN SLOVENIAN AND CENTRAL EUROPEAN TRADITION

Almost no animal has been so frequently used in myths, fables, epics, fairytales, and folk tales as the fox. His physical and psychical attributes have placed him in a rather contradictory position. The fox is viewed as cunning, sly, crafty, daring, and clever; yet at the same time he is also perceived as deceiving, evil, greedy, and lewd.

The oldest known fables from antiquity date from around 650 B.C. Their origin had been strongly influenced by naturalistic descriptions of animals by antique authors, especially Aesop with his fox fables. Other Greek collections of fables likewise formed the basis for Roman fables and strongly influenced medieval European authors through which they found their way to popular tradition and literature.

Influenced by the Bible, medieval tradition depicted the fox as representing heretics and evil demons, and also treacherous and wrongful rulers such as Herod. Fairytales with the fox as the central character were known during the rule of Charles the Great. In 8th-century apocryphal legends (such as the one about St. Boniface) the fox personifies a hypocritical and vicious person. In the middle of the 11th century, fox lore was strongly influenced by epic poems depicting the animal world; highly popular in the Central Europe of that period, these epics usually borrowed their motives from Indian Panchatantra. Between the 12th and the 15th centuries, the medieval animal epic poem about Reinhart the Fox, a moral criticism of the then society, spread among the people. Its German versions (Reinhart Fuchs) mainly personify and criticize the weaknesses of the ruling classes and of ecclesiastical circles; in French versions (Roman de Renard), however, the fox exhibited more likeable characteristics. This epic collection later inspired such authors as La Fontaine, W. Goethe, J. Grimm, G. Marbach, P. Peterson, and M. Valjavec and J. Brinar in Slovenia.

While the fox represented in myths, legends, and folk tales is either a divine or a demonic animal, the fox from fables possesses humanlike qualities, usually cunning and deceit. Yet the moral of both folk tales and fables is the same: imitate the fox in his wisdom and cleverness, but beware of his hypocrisy and malice!

The fox appears in different genres: in anecdotes and humorous stories about animals, parodies, animal fairytales, aetiological tales, fables, and parables. According to the Aa Th/ATU classification, the fox stars in the main – only rarely in the supporting – role in fifty different narrative types of animal fairytales, legends, and fables; there are also many instances of animal fairytales and folk tales featuring the fox that have not been classified as the Aa Th/ATU narrative types. The character of the fox is especially distinctive in tales from Resia that were published in the Zverinice iz Rezijske collection compiled by Milko Matičetov.

This article analyzes examples of Slovenian tales about the fox, be it those that borrow this motif from the medieval Roman de Renart to instructional tales featuring people and animals. One of the oldest antique fables, Archilochus's The Fox and the Eagle, which was published by J. Eržen in 1854, has been preserved in Slovenia. Fable motifs had been also intertwined in the sermons of Janez Svetokriški.

Another genre that features the fox are Slovenian folk songs; their motifs were often translated into art on beehive front panels. According to their content, depictions of the animal world on beehive panels have been classified into the following categories:

1. representations of animals and animal world as they had been described or depicted in books on natural science,
2. animal world set in fairytale world, and
3. depictions of the “topsy-turvy” world.

The fox represented a frequent motif in church art, especially on medieval choir chairs, frescoes, ceilings as well as reliefs and tapestries that often portrayed bestiary or hunting scenes and passages from fables and from the *Reineke-Fuchs* epic cycle. While medieval and early renaissance frescoes, graphics, and flyers portray the fox as a distinctively immoral animal, the Renaissance moderated this point of view. In popular plastic art the fox acquired an additional satirical note.

The fox is portrayed twice on the frescoes in St. Mary's Church in Škrilina by Beram, Istria (Croatia). The two motifs, painted in 1474 by Vincenc of Kastav, depict “rooster the hangman” and “fox on the gallows;” the latter is one of the best-known medieval literary motifs.

An excellent instance of an animal pilgrim is depicted on the gothic/renaissance St. Urh Church in Maršiči by Ortnek (near Velike Lašče, Slovenia). The church was painted around 1515 by “master of Senj”, member of a group of Croatian painters. This motif is another one from the tradition of animal epics about Reinhart the Fox. It is somewhat surprising, however, that a monumental depiction of fox the pilgrim, which is a distinctively secular motif, from approximately the same year is portrayed in the presbytery of this church. Elsewhere in Europe this and other motifs did not appear until much later, generally during the full swing of the protestant movement and in areas where this movement was the strongest. It is possible that this depiction can be explained by the rich Slovenian popular tradition about animal pilgrims.

There is a highly naturalistic depiction of an incident in a fable about the fox and the crane (Lisica in žerjav), set to stone on the tombstone of Ivan Kacijanar who had been betrayed and killed by his hosts in 1539. In order to preserve the memory of this incident the sculptor chiseled a heroic figure with a fox at his feet; after having invited a crane to dinner, the fox bit off the crane's neck.

Numerous reliefs, tapestries, carvings on predominantly wooden ceilings, woodcuts, and paintings owned by wealthy families testify to the great popularity of stories about the fox that continued during the Baroque period and even to the present.

The fox has thus been depicted in a number of genres: in folk tales, songs, on frescoes, reliefs, woodcuts, tapestries, and paintings. Ranging from popular art to fine art and from plastic art to literature, these representations pass from one creative form to another. And since fox imagery was also used to express feelings or voice criticism of social and ethical affairs people's vivid imagination produced a veritable wealth of images.

Dr. Monika Kropelj
 Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU
 Novi trg 2, 1000 Ljubljana; monika@zrc-sazu.si